

OVERPEINZINGEN NAAR AANLEIDING VAN EEN 'GEWELDIGE BRAND'

DOOR P.N. KALKMAN

Van 20 op 21 december 1915, ruim driekwart eeuw geleden dus, werden de Rotterdammers in de nacht opgeschrikt door een brand die door een verslaggever van een onzer dagbladen gekenmerkt zou worden als een 'geweldige brand'¹⁾. Uit eigen ervaring weet ik dat dit geen overdreven karakterisering was. Ik heb er namelijk als kind bij wijze van spreken met de neus bovenop gezeten.

Bedoeld is de brand in de tabaksfabriek van B. van der Tak & Co., gevestigd in het Zwaanshals nr. 292. Ons gezin - een arbeidersgezin zoals er in het Oude Noorden zoveel werden en worden aangetroffen - woonde er bijna pal tegenover. Wij zaten als het ware in de loge. Die voorname plaats had wèl het bezwaar dat we knap in angst hebben gezeten. Is dat misschien de reden dat ik die brand mijn leven lang niet meer heb kunnen vergeten? Zulks in weerwil van het feit dat ik later door mijn journalistieke beroep heel wat grote branden heb meegemaakt. Met als grootste van alle: de brand van mei 1940.

De brand bij Van der Tak raakte mij echter, meer dan welke andere brand ook, in het persoonlijke vlak. En wel door allerlei begeleidende omstandigheden en situaties. Daar zou ik in het vervolg van mijn verhaal graag wat dieper op in willen gaan.

Het Zwaanshals was en is niet zo'n heel brede straat. In het tweede jaar van Wereldoorlog I was de rijweg in elk geval van zodanige afmetingen dat twee sleperswagens elkaar ternauwernood konden passeren. Door zijn vele winkels was het Zwaanshals niettemin toen al een belangrijke doorsnijding van het noordelijk stadsdeel. Het was zo'n beetje het vitale middelpunt van wat je gerust een typische arbeiderswijk mocht noemen. Een wijk die kon gelden als een sprekend getuigenis van de ondermaatse woningbouw, waaraan de Rotterdamse bouwnijverheid zich in de laatste decennia van de vorige en het begin van onze eeuw op zoveel plaatsen heeft bezondigd om de explosieve bevolkingstoename, veroorzaakt door de onstuimige groei van de haven, te kunnen bijhouden.

91. Brand in de tabaksfabriek van B. van der Tak & Co. in het Zwaanshals, 20/21 december 1915.

'Het werd Rotterdam noodlottig, zijn snelste uitbreiding te ondergaan in het meest stijlloze tijdperk, dat ons uit stedenbouwkundig en architecturaal oogpunt bekend is', zo zou later worden geoordeeld²).

Het was maar al te waar. Ons gezin kon ervan meepraten. Wij bewoonden à raison van f 1,75 huur per week, het achterste gedeelte van een zogenaamde rug-aan-rugwoning. Osn pand - met het huisnummer 289 - stond in het Zwaanshals recht tegenover de Fabrieksstraat en, zoals gezegd, schuin tegenover het complex van Van der Tak. Gelijkvloers was de sigarenwinkel van de heer Ruijsch, die tevens bedienaar ter begrafenissen was. In het aangrenzende pand, onder het nummer 287, was een banketbakkerij gevestigd. Aan de overkant, op de ene hoek van de Fabrieksstraat, dreef de heer Tetteroo een melk-, boter- en kaasnering. De andere hoek van die straat werd geheel in beslag genomen door de gebouwen van Bloemendal & Kerkhoven's margarinefabrieken.

Wat nu onze woning betreft: die lag op de eerste verdieping. Zij omvatte een woonkamer, een keuken (die men met enige verbeeldingskracht een woonkeuken zou kunnen noemen) en een vertrek (of was het een alkoof?) met twee bedsteden. Met het oog op de samenstelling van het gezin had vader boven één van de bedsteden een derde slaapgelegenheid getimmerd. In dit verband moet ik memoreren dat ons gezin eind 1915 vijf hoofden telde. Vader, moeder, een jongen en twee meisjes. In de ene bedstede sliepen mijn ouders, in de andere de beide meisjes. De bijgetimmerde slaappleats was mijn domein. Erg primitief allemaal; er was echt een flinke dosis goede wil voor nodig om er vrede mee te hebben.

De situatie leek pas goed bedenkelijk te worden toen in de herfst van 1916 een derde meisje geboren werd. De omstandigheden zorgden er echter voor dat het slaappatroon daardoor niet al te zeer werd verstoord, althans voorlopig niet. Dat kwam omdat vader gemobiliseerd was. Hij was sergeant bij de vestingartillerie en hij was als zodanig gelegerd in de fortengordel om Utrecht. Tenzij door spanningen in de internationale politiek de verloven ingetrokken waren, kon hij op gezette tijden een weekeind thuis doorbrengen. Waarmee gezegd wil zijn dat zijn plaats in de echtelijke sponde meestentijds vrij was. U begrijpt het al: het borelingske werd aangewezen - naar het jargon van het soldatendom - als remplaçant de open plaats naast moeder in te nemen.

Maar dat was en bleef natuurlijk een vervelende noodoplossing. Dat openbaarde zich telkens weer wanneer vader met weekeind-

verlof thuishkwam. Dan zat er voor onze ouders niets anders op dan het bed te delen met het jongste wicht. Verbaast het u dat na vaders demobilisatie - eind 1918 - met bekwame spoed gezocht werd naar een betere behuizing? Die werd gevonden aan de Reserveboezem, waar toentertijd een omvangrijk uitbreidingsplan in uitvoering werd genomen. Daar groeiden geen villaparken, maar er werden wel woningen gebouwd volgens nieuwere begrippen inzake ruimtelijke indeling en de toelating van licht en lucht.

Want daarmee was het in onze woning aan het Zwaanshals maar slecht gesteld. Sta mij toe daar nog wat langer bij stil te staan. Onze woning was door een tussenmuur gescheiden van het voorste gedeelte van de etage. Daar was een woning gesitueerd die zo ongeveer het spiegelbeeld was van de onze. Het toilet was op de gang, buiten de eigenlijke woning. Het stond ook ten dienste van de bewoners aan de voorkant, hetgeen heel begrijpelijk voor alle gebruikers een voortdurende bron van wrevel betekende. Toilet is overigens, om de waarheid te zeggen, een duur woord voor de accommodatie. Het was een doodgewone plee, waterspoeling was er nog niet.

De woonruimten werden 's avonds verlicht met behulp van gas. Elektrisch licht was er nog niet doorgedrongen. Voor het gaslicht had je de zogenaamde gaskousjes nodig die na ontsteking begonnen te gloeien. Zo'n gaskousje, vervaardigd uit een of andere heel tere, gazen stof, vergde een zeer voorzichtige behandeling. Tegen ruwe bejegening waren zij niet bestand. De brandduur was ook maar beperkt. Ik herinner mij dat wij alle paar maanden tot vernieuwing over moesten gaan.

De spelonk van het kale trappenhuis werd in de donkere uren verlicht door middel van een - aan de muur hangend - petroleum-lampje. Ook nogal gebrekkig dus en in de ogen van de hedendaagse mens onvoorstelbaar antiek.

Aan de achterkant van het huis liep langs de gehele breedte van onze woning een veranda, waaraan we 's zomers kleur probeerden te geven door het planten van geraniums en Oost-Indische kers in potten en bloembakken. Wij kinderen pootten er ook wel eens een enkele erwt of een bruine boon, nadat wij die eerst wortel hadden laten schieten in onze sponzedozen. Tot de vaste inventaris van de veranda behoorden voorts een waskuip en een konijnehok. Met behulp van de waskuip verzorgde moeder elke maandag de gezinswas. Het daarvoor benodigde hete water haalde zij emmersgewijs

bij de waterstoker in de Vlethoek. Het gesjouw met de emmers kokend water was, heb ik wel eens gedacht, even vermoeiend als het intensieve boenen van het wasgoed op een in de kuip geplaatste wasplank. Die waterstoker was overigens ook van ons kinderen een goede relatie. Er stond namelijk een rijk voorziene snoeptafel, waar je voor een halfje al iets van je gading kon vinden. Waar is de tijd gebleven.

En wat te zeggen van dat konijnehok? Dat was eigenlijk maar een zotte vertoning. Er zat nooit meer dan één konijn in. Het dier werd een jaar lang met liefde en zorg opgefokt om met Kerstmis te kunnen dienen als integrerend onderdeel van het feestmaal. Moeder placht het dier steeds volgens alle regelen van de kunst te braden, maar niemand van het gezin heeft er ooit een hap van gegeten, ook niet in de laatste oorlogsjaren toen het vlees minder dan mondjesmaat op de bon werd toegewezen. Het dier was ons ten tijde van zijn leven gewoon te dierbaar geworden. Het belandde ook strijk en zet in gebraden toestand op de tafel van het een of andere familielid. Daar heeft men er, niet gekweld door sentimentele gevoelens, stellig alle eer aan bewezen.

Over de veranda is verder nog te vertellen dat zij uitzicht bood op: ter linkerzijde en recht vooruit de verwaarloosde, armoedige achtergevels van de huizen aan de Vlethoek en de Vletstraat, ter rechterzijde de gribus die opslagplaatsen van lompen, oud ijzer e.d. langs het Geldeloozepad vormden. En binnen het vierkant van deze bebouwing (of wat daarvoor doorging) tuinen en tuintjes met de armetierigst denkbare beplanting.

De naam Geldeloozepad heeft mij in mijn jonge jaren altijd geïntrigeerd. Waar kwam die naam vandaan? Welke betekenis moest eraan gehecht worden? Het onvolprezen straatnamenboekje van Moquette en Droogendijk heeft mij later opheldering verschaft. Zij toch menen in de naam een aanduiding te zien voor 'een binnenweg, waar zij die daar destijds gebruik van maakten of daaraan woonden geen geld behoeften te betalen'. Maar ook achten zij het mogelijk dat het pad deel uitmaakte van de route naar een begraafplaats, in dit geval de begraafplaats in Hillegersberg. Deze route zouden de begrafenisstoeten hebben kunnen volgen zonder dat er tol voor betaald hoefde te worden³).

Behalve het Geldeloozepad waarover in dit geval gesproken wordt, heeft Rotterdam in het verleden nog twee van zulke 'verkeerswegen' met dezelfde naam gekend, te weten: één aan de Goudsesingel en één onder Delfshaven, ongeveer ter plaatse van de

tegenwoordige Schoonebergerweg⁴). Ons Geldeloozepad liep oorspronkelijk van het Zwaanshals naar de Blommersdijkseweg, vrijwel evenwijdig aan de Hooglandstraat.

Na deze wijdlopijge uiteenzetting, waarin ik getracht heb u enigszins vertrouwd te maken met het uiterlijk en de sfeer van het toenmalige Zwaanshals en zijn naaste omgeving, kan ik nu overgaan tot een beschrijving van de gebeurtenissen in de nacht van 20 op 21 december 1915.

We leefden in de zo geheten donkere dagen voor Kerstmis. We leefden bovendien in het tweede jaar van Wereldoorlog I. Er was nog geen hongersnood, zeker geen hongersnood zoals we die hebben leren kennen in de laatste maanden van Wereldoorlog II. Maar toch. . . er was schaarste aan en dus distributie van allerlei zaken die wij gewend zijn tot de primaire levensbehoeften te rekenen. Het was aan alles te merken: de surrogaten en de eenheidsworst waren in aantocht. Eind 1915 bereidde de bevolking zich voor op een kerstviering van zeer bescheiden proporties.

Voor de bewoners van het woonkwadraat Zwaanshals-Fabriekstraat-Loofdakstraat-Wolstraat zou dit gepaard gaan met een flinke dosis angst en zorg. Want in de vroege ochtend van 21 december, zo omstreeks vier uur, brak brand uit in de reeds genoemde tabaksfabriek van de firma B. van der Tak & Co. Deze fabriek bestond uit een bedaagd hoofdgebouw aan het Zwaanshals, met aan de achterkant - op het binnenterrein van het zo juist beschreven stratenvierkant - een uitbreiding in de richting van de Wolstraat van jongere datum. In het oude gedeelte van het complex bevonden zich, verdeeld over drie verdiepingen: het directiekantoor, de sorteerkamers, de sigarenmakerij en de bergzolders. Het nieuwe gedeelte bevatte op de begane grond een pakhuis, op de eerste verdieping kantoorruimten voor het personeel en op de tweede verdieping een droogzolder en het archief.

De firma Van der Tak speelde beslist geen ondergeschikte rol in de branche. Dat kan worden afgeleid uit het feit dat zij, behalve de fabriek aan het Zwaanshals, elders nog drie fabrieken bezat. De firma had een vierhoofdige directie, bestaande uit de heren B. van der Tak, M.E. Meulman, J.J. Kalker en H.E. Heijbroek. Van hen woonde alleen de heer Van der Tak in Rotterdam en wel op het adres Crooswijkse singel 32b. Twee leden van de directie woonden in Den Haag, één had zijn domicilie in Nijmegen.

De betekenis van de firma kan ook uit enkele andere gegevens

blijken. In de kranteverslagen viel te lezen dat de orderportefeuille goed gevuld was en dat aan de uitvoering van de opdrachten, juist tegen het einde van het jaar, hard werd gewerkt. De drukte werd mede veroorzaakt door werkzaamheden die voortvloeiden uit de balanstijd. In de fabriek werkten honderdtwintig man vast personeel, de kantoorbezetting telde zestien hoofden, De avond vóór de brand hadden de mensen nog tot half elf doorgewerkt.

Tenslotte kon de maatschappelijke betekenis van de fabriek worden getoetst aan de voorraden. Bij het uitbreken van de brand lagen er drie miljoen sigaren opgeslagen, mitsgaders een hoeveelheid onbewerkte tabak met een waarde van f 60.000 (wat toentertijd kon gelden als een zeer aanzienlijk bedrag). Alle voorraden zijn totaal verloren gegaan.

Ik kan mij nog goed herinneren hoe ons gezin in het holst van de nacht uit de slaap werd gewekt door het klagende geloei van de brandhoorns. Voor wie het niet mocht weten: brandhoorns werden door politieagenten gebruikt om in geval van brand de spuitgasten te alarmeren. De hoorns produceerden een droefgeestig, melancholiek geluid dat ons kinderen vooral in het nachtelijk duister vreesaanjagend in de oren klonk. Het gebruik van het instrument kwam erop neer dat de dienstdoende politieagent driemaal toeterde, waarna hij luidkeels de naam van de straat riep waar de brand woedde. Voór de spuitgasten - in deftige kanselarijstijl ook wel geaffecteerden genoemd - was dat het signaal om zich ijlings in de kleren te steken, het huis uit te rennen, naar het in de buurt staande brandspuithuisje te hollen en vervolgens holderdebolder de spuit naar het terrein van de brand te trekken of te duwen.

Goed, nadat wij de slaap uit de ogen hadden gewreven, ontwaarden we tot onze verbazing, om niet te zeggen verbijstering, dat onze slaapstee en de woonkamer verlicht werden door een rode gloed. Van de straat af drong ook een groot gerucht tot ons door, veroorzaakt door toestromende bluseenheden en het geschreeuw van de daarbij behorende spuitgasten. Het bleek dat aan de overkant van de straat de tabaksfabriek in lichter laaie stond en dat de hele omgeving daardoor zó helder werd verlicht dat je - naar een gevleugeld woord - zelfs in het achterste gedeelte van het huis de krant kon lezen, ook al was dit volledig van de straatkant afgeschermd. We merkten ook terdege dat de brand - waarop wij van uit de woning van onze burens aan de voorkant een fantastisch uit-

zicht hadden - zich met angstwekkende snelheid uitbreidde. In minder dan een uur was er sprake van één grote vuurzee die de eerder geciteerde verslaggever van de NRC beschreef als een huizenhoge vlammenzee, waarvan 'de rossige gloed zich onheilspellend tegen het donkere luchtruim' aftekende. Een verslaggever van het Rotterdamsch Nieuwsblad had het over 'een vuurpoel waaruit de rookwolken, van wit tot vuurrood verlicht, met een vonkenregen heel hoog en allerwegen zichtbaar als uit een vulkaan werden opgespoten'⁵).

De vonkenregen: ik kan er van meepraten. Hoe heb ik als jongen van zeven jaar de burens geholpen de raamkozijnen aan de voorkant van het huis nat te houden met behulp van in het water gedrenkte dweilen en doeken. En hoe ben ik telkens van de voor- naar de achterkant van het huis gerend om te kijken of op de veranda geen gevaar dreigde. Daarbij ontging het je niet welk een hitte zo'n brand ontwikkelt. Geen wonder dat van menig huis in de buurt de ruiten sprongen. En geen wonder dat van het hele schoolgebouw in de Fabrieksstraat, evenals van een aantal woonhuizen, de daklijsten vlam vatten. Waar overigens de brandweer snel, kordaat en met succes tegen optrad.

Trouwens, in het algemeen gesproken kan gewag worden gemaakt van een effectieve brandbestrijding, zulks in weerwil van alle bezwaren die men toen al tegen de organisatie en de blusmiddelen van het brandweerkorps kon hebben en had. De leiding van het blussingswerk berustte bij hoofdman H. van Dam die erin slaagde een plan de campagne te bedenken, dat niet in de laatste plaats ten doel had de brand te verhinderen naar de omringende woonhuizen over te slaan. Een zodanige verplaatsing van het vuur had beslist noodlottige gevolgen kunnen krijgen. Voor de ogen van vele honderden toeschouwers - onder wie burgemeester Zimmerman en vele andere gemeentelijke autoriteiten - hebben de blussers de vlammenzee in betrekkelijke korte tijd weten te beteugelen. Van Dam en zijn mannen hadden daarvoor drie stoomspuiten en tien handbrandspuiten, die gezamenlijk goed waren voor 29 stralen, tot hun beschikking. Ook de mechanische ladder heeft nuttige diensten bewezen.

Terugblikkende zou ik het opmerkelijk willen noemen dat de hulpdiensten zo snel ter plaatse waren. Twintig minuten nadat omwonenden de politie hadden gewaarschuwd waren de mannen van spuit 11 als eersten al bezig in het Zwaanshals de slangen uit te rol-

len. Vóór hen waren de mannen van de reddingsbrigade aan de slag gegaan en wel met het waarschuwen van de buurtbewoners, van wie er velen op dat ogenblik nog in de bedden bleken te liggen, ondanks alle lawaai op straat. De verhalen wilden dat sommigen, schamel gekleed, in overhaaste vlucht hun woningen hebben verlaten.

Wat daarvan zij: het is een feit dat de brandweer met zoveel energie aan het opereren was, dat reeds na enkele uren het traditionele bericht 'brand onder controle' aan de pers kon worden doorgegeven. Dat betekende niet dat de brand reeds geblust was. In werkelijkheid is de brandweer vier dagen en nachten bezig gebleven met het blussen en nablussen van oplaaiende vuurhaarden en smeulende puinhopen. Puinhopen, ja. Van het hele fabriekscomplex bleven tenslotte slechts enkele naargeestig ogende zijmuren en wat bergen verkoolde resten over.

De ijver van de brandweerlieden is overigens ook de verslaggever van het Rotterdamsch Nieuwsblad niet ontgaan, getuige de volgende volzin in zijn verslag: 'Als een aardig staaltje van menschlievendheid releveeren we nog het verstrekken van gratis koffie aan heeren spuithoofden in den banketbakkerswinkel van K.C. van der Sluijs, aan den Zwaanshals 287b, welke somwijlen niet dan op den tast te vinden was vanwege den dikken rook, welke de straat vulde'⁵).

Was dat niet een aardig gebaar van die banketbakker? Volmondig ja. Je kunt je echter afvragen of het personeel in de lagere rangen het ook zo aardig heeft gevonden, gesteld tenminste dat de verslaggever een juist beeld van de zaak heeft gegeven. Dat had hij niet. Op verzoek van de bakker kwam hij een dag later met de mededeling dat ook de gewone spuitgasten hadden kunnen profiteren van des bakkers vrijgevigheid⁶).

Rest nog de vraag naar de oorzaak van de 'geweldige brand'. Het antwoord moet ik tot mijn spijt schuldig blijven. Aangenomen is toentertijd dat de brand was ontstaan in het nieuwe gedeelte van de fabriek, meer in het bijzonder in de lokaliteiten van het bediendenkantoor. Het was winter. Er werd overgewerkt. Misschien te hard gestookt? Maar dit is natte-vingerwerk. Afsluitend dus: ik weet het niet.

NOTEN

1) Nieuwe Rotterdamsche Courant van dinsdagavond 21 december 1915.

2) P.J. Bouman en W.H. Bouman in 'De groei van de grote Werkstad', Assen 1952, 15 en 57.

3) H.C.H. Moquette en J.M. Droogendijk, Rotterdamsche straatnamen (geschiedkundig verklaard), Rotterdam 1928 (2de dr.), 105.

4) In een artikel over het kerkhof te Schoonderloo, verschenen in het Rotterdamsch Jaarboekje 1919, herkent dr. E. Wiersum in het Delfshavense Geldeloozepad de voormalige Coolscheweg.

5) Rotterdamsch Nieuwsblad van woensdag 22 december 1915. Het is curieus dat dit blad, dat zich altijd heeft opgeworpen als het lijfblad van de Maasstedelijke brandweer, met het verslag van de brand een dag later verscheen dan de NRC. Daar zal in het gebouw aan het Beursplein, waar het Nieuwsblad toen gevestigd was, wat gezwaaid hebben!

6) Rotterdamsch Nieuwsblad van donderdag 23 december 1915.